

GRZEGORZ M. KOWALSKI (Kraków)

Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815–1914

Każdy z systemów prawnych państw zaborczych na swój sposób regulował kwestie związane z emigracją. Mimo istniejących podobieństw, uwarunkowanych panującymi w Europie doktrynami ekonomicznymi oraz pokrewnymi – przynajmniej do czasu – systemami politycznymi Rosji, Austrii i Prus, prawna regulacja wychodźstwa w każdym z tych krajów odznaczała się pewną specyfiką¹. Wynikała ona przede wszystkim z tempa ewolucji ustroju danego państwa od absolutyzmu ku monarchii konstytucyjnej, gwarantującej swym obywatelom mniejszy lub większy katalog wolności, określanych od schyłku XVIII wieku jako „prawa człowieka i obywatela”.

Utworzone po Kongresie Wiedeńskim Królestwo Polskie początkowo zapewniało zamieszkującym je Polakom stosunkowo szeroki wachlarz swobód. Było to widoczne tak na tle sytuacji panującej w innych państwach zaborczych, jak i w porównaniu z resztą Cesarstwa Rosyjskiego. Stopniowo jednak status prawny ziem polskich pozostających w obrębie Cesarstwa zmieniał się na gorsze. Było to przede wszystkim konsekwencją likwidowania prawnej odrębności Królestwa. Na skutek wprowadzania w tym niesuwerennym państwie rozwiązań rosyjskiego systemu prawnego upośledzenia doznawać poczęły, między innymi, gwarantowane początkowo prawa człowieka i obywatela. Proces ten znalazł odbicie także w regulacjach dotyczących wychodźstwa.

¹ Na temat rozwiązań panujących w zaborze austriackim zob. G. M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1772–1832*, Akademia Polonijna w Częstochowie. Wydział Administracyjno-Prawny, „Zeszyt Naukowy” Nr 1/2002, s. 23–50; idem, *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LIV: 2002, z. 1, s. 171–191.

I. Po Kongresie Wiedeńskim. W rezultacie Kongresu Wiedeńskiego – nazywanego w Polsce „czwartym rozbiorem” – utworzone zostało Królestwo Polskie (Królestwo Kongresowe, Kongresówka), w skład którego weszła część ziem zniesionego Księstwa Warszawskiego. Początkowo ustroj Królestwa opierał się na oktrojowanej przez cara Aleksandra I *Ustawie Konstytucyjnej Królestwa Polskiego (Charte Constitutionnelle du Royaume de Pologne)* z 15 (27) listopada 1815 r. (Dziennik Praw², t. I, Nr 1). Poprzez rozbudowany katalog praw obywatelskich zasługuje ona na miano bardziej liberalnej od poprzednio obowiązującej Konstytucji Księstwa Warszawskiego³. Konstytucja Królestwa Polskiego – w przeciwieństwie do Konstytucji Księstwa – zawierała postanowienia zapewniające obywatelom swobodę wychodźstwa⁴. Na mocy przepisu art. 24 (tytuł II *Zaręczenia ogólne*) zagwarantowano, iż *każdemu Polakowi wolno będzie przenosić się z swą osobą i z swym majątkiem, podług form prawem oznaczonych (Tout Polonais est libre de transporter sa personne et sa propriété, en suivant les formes déterminés par la loi)*. Sformułowana została zatem generalna zasada wolności emigracji, która jednak mogła zostać faktycznie ograniczona na skutek przepisów wykonawczych (*form prawem oznaczonych*).

Kwestie związane z obywatelstwem regulował początkowo cesarski statut organiczny *O prawach politycznych i obywatelskich, o sejmikach, o zgromadzeniach gminnych i o Sejmie*⁵ z 19 listopada (1 grudnia) 1815 r. (Dz.P. t. I, Nr 5). Przepis art. 2 (tytuł I *O prawach politycznych i obywatelskich*)

² Ros.: *Дневникъ Законовъ*. Wydawnictwo dalej cyt. jako: Dz.P.

³ Choć zaznaczyć należy, iż była od tej ostatniej mniej demokratyczna, por. S. Kutrzeba, *Sprawa polska w Królestwie Polskiem 1815–1915*, Lwów 1916, s. 24; S. Grodziski, *Porównawcza historia ustrojów państwowych*, Kraków 1998, s. 307.

⁴ W dobie Księstwa zagadnienie zmiany miejsca pobytu regulował dekret Księcia Warszawskiego Fryderyka Augusta z 18 stycznia 1810 r. *Nakazujący utrzymywanie ksiąg ludności (...)* (Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego t. II, Nr 15, wydawnictwo dalej cyt. jako: Dz.P.K.W.). Regulacje tam zawarte odnosiły się w większości jedynie do przenoszenia się wewnątrz kraju. Było to możliwe za stosownym zaświadczeniem wydawanym przez: prezydenta, burmistrza lub wójta (przy zmianie miejsca pobytu *ze wsi do wsi, lub z gminy do gminy w jednymże powiecie*), podprefekta (*z powiatu do powiatu w tymże departamencie*) i prefekta (przy przenoszeniu się z departamentu do departamentu; art. 12). Powyższym urzędnikom, pod groźbą kary (zwłaszcza pieniężnej), zakazane zostało *wzbraniać lub zwłóczyć (...)* wyprowadzenia się *mieszkańcom z jednego na drugie miejsce*, a stosowne zaświadczenia ubiegające się o nie osoby otrzymywać miały *natychmiast i bezpłatnie* (art. 17). Pasporty wydawane być mogły jedynie tym, *którzy nieopuszczając swej gminy, w interesach swych odbywają podróże, a po odbyciu ich, wracają do swego zamieszkania*. Zaświadczenia służące do wolnego przeniesienia się, z jednego na drugie miejsce nie mogły służyć jako pasporty (art. 34). Jednocześnie ustawodawca przestrzegał, iż *jeżeli z jednej strony dozwolone jest, każdemu wolne z miejsca na miejsce przeprowadzenie się, tak z drugiej strony nie może uniknąć surowych kar ten, który samowolnie (...)* porzuci miejsce swego mieszkania, przenosząc się na inne (art. 20).

⁵ Tytuły aktów prawnych w większości zacytowane zostały w brzmieniu, w jakim widnieją w *Spisach Postanowień* poszczególnych Dzienników Praw.

stanowił, iż osoba nie będąca obywatelem Królestwa Polskiego nie może używać praw politycznych⁶, natomiast w art. 4 ustawodawca sformułował zasadę, iż od wejścia w życie statutu nie będzie miał prawa obywatelstwa nikt poza *rodowitymi Polakami* oraz osobami naturalizowanymi stosownie do przepisów prawa. Jeśli zaś chodzi o utratę prawa obywatelstwa, następowała ona poprzez (art. 11):

- a) naturalizację w obcym kraju bez zezwolenia rządu;
- b) przyjęcie, bez zezwolenia rządu krajowego, zagranicznych urzędów, tytułów, *pensji lub ozdób*;
- c) sądowe skazanie na kary cielesne lub hańbiące.

Normy dotyczące problematyki obywatelstwa zawierał także *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego* z 1(13) czerwca 1825 r. (Dz.P. t. X, Nr 41)⁷, który zastąpił w części obowiązujący dotychczas *Kodeks Napoleona*⁸. W przepisie art. 17 *Kodeksu cywilny*⁹ stanowił, iż obywatelstwo Królestwa (*stan Polaka poddanego Królestwa Polskiego*) traci się na skutek:

- a) naturalizacji nabytej w obcym kraju;
- b) przyjęcia – bez zezwolenia królewskiego – cudzoziemskich urzędów publicznych albo wstąpienie do służby wojskowej *pod obcym panowaniem*;
- c) osiedlenia się w obcym kraju w *zamiarze niepowrócenia*. Jednakże rozpoczęcie w obcym państwie działalności handlowej (*zakłady han-*

⁶ Poprzez „używanie praw politycznych” rozumieć należało *udział do Reprezentacji Narodowej i do wyboru urzędników* (bierne i czynne prawo wyborcze; art. 1), podczas gdy „używanie praw obywatelskich” równoznaczne było ze zdolnością *bycia powołanym do urzędów publicznych* (art. 9).

⁷ Kodeks ogłoszony został 28 listopada 1825 r., natomiast wszedł w życie 1 stycznia 1826 r.

⁸ Został on wprowadzony w Księstwie Warszawskim na mocy art. 69 Ustawy Konstytucyjnej Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. (Dz.P.K.W. t. I, Nr 1; tekst Konstytucji opublikowany został w językach polskim i francuskim, w źródłowym tekście polskim art. 69 mylnie oznaczony jako 49). Zgodnie z dekretem z 27 stycznia 1808 r. Kodeks obowiązywał od 1 maja 1808 r. (Dz.P.K.W. t. I, Nr 2). W przekładzie X.M. Bohusza (*Kodex Napoleona Xięstwu Warszawskiemu, Artykułem 69tym Ustawy Konstytucyjney Roku 1807 (...) za Prawo Cywilne podany. Z niektórymi odmianami na Seymie Warszawskim w Roku 1809. (...) Warszawa 1810, s. 2–3*) art. 17 Kodeksu miał brzmienie: *Przestaje być mieszkańcem Xięstwa Warszawskiego: Imo. Kto nabywa prawa indigenatu w kraju obcym; 2do. Kto przyjmuje urzędy publiczne obcego Rządu bez pozwolenia Królewskiego; 3tio. Nakoniec, kto w jakikolwiek sposób sadowi się w kraju obcym, bez myśli powrotu. Założenia handlowe nie mogą być uważane, jako przedsięwzięte bez zamysłu powrotu.* Dla porównania, Kodeks Napoleona w art. 17 stanowił: *La qualité de Français se perdra, 1°. par la naturalisation acquise en pays étranger; 2°. par l'acceptation non autorisée par l'Empereur, de fonctions publiques conférées par un gouvernement étranger; 3°. enfin, par tout établissement fait en pays étranger, sans esprit de retour. Les établissemets de commerce ne pourront jamais être considérés comme ayant été faits sans esprit de retour. Code Napoléon (...), Paris 1808, s. 5.*

⁹ Księga pierwsza *O osobach*, tytuł I *O używaniu, pozbawieniu i zawieszeniu praw cywilnych*, dział II *O pozbawieniu praw cywilnych*, oddział 1 *O pozbawieniu praw cywilnych przez utratę stanu Polaka poddanego Królestwa Polskiego i odzyskaniu tegoż stanu.*

dlowe) nie mogło być poczytywane za *przedsiębrane w zamiarze niepowrócenia do kraju*;

d) poślubienia przez kobietę cudzoziemca.

Rozwiązania przyjęte w Kodeksie cywilnym zachowały w większości moc obowiązującą do 1914 r.¹⁰ Wszelako nie stanowiły one przeszkody dla wprowadzenia surowego ustawodawstwa karnego odnośnie nielegalnej emigracji, co nastąpiło jako jeden ze skutków przegranej Powstania z 1831 r.

II. Następstwa Powstania Listopadowego. Jeśli chodzi o pozycję ziem polskich pod panowaniem rosyjskim, rok 1832 stanowił ważną cezurę czasową. Od tej chwili bowiem faktycznie przestała obowiązywać Konstytucja z 1815 r. – zastąpił ją *Statut Organiczny zawierający zasadnicze prawa dla Królestwa Polskiego* nadany przez cara Mikołaja I dnia 14 lutego 1832 r. (Dz.P. t. XIV, Nr 55). Pomimo, iż Statut w istotny sposób ograniczał prawa Polaków, również w tym akcie znalazła się gwarancja wolności wychodźstwa. Zgodnie z art. 11, zd. 2 *każdy poddany Królestwa Polskiego posiadał zupełną wolność przesiedlenia się i przeniesienia swej własności, dokądkolwiek zechce, z zachowaniem tylko właściwych w tym względzie przepisów*¹¹. Zatem, formalnie rzecz biorąc, prawna regulacja emigracji nie uległa zmianie. Jednak wprowadzone tuż po Powstaniu unormowania w przedmiocie wychodźstwa pokazały, że w istocie stanowią one mogą doskonały środek represji, skierowany zwłaszcza przeciwko *niebłagonadzióznym*.

Dnia 6 (18) czerwca 1833 r. w imieniu Mikołaja I Rada Administracyjna Królestwa wydała postanowienie nakazujące sekwestrację majątków emigrantów (Dz.P. t. XV, Nr 57). Na mocy art. 1 postanowienia majątki wszystkich osób, które od dnia 1 stycznia 1831 r. *oddaliwszy się z Królestwa Polskiego do niego dotąd nie powróciły* miały być natychmiast zajęte w sekwestr (nie dotyczyło to jedynie osób, które udały się do Cesarstwa Rosyjskiego). Uwidocznione być miało poprzez ostrzeżenie wniesione do hipoteki nieruchomości (lub należności hipotecznych) o *wyrzeczonym ze strony Rzą-*

¹⁰ K. Hube podaje, iż przed 1877 r. uchylone zostały przepisy art. 17 ust 2. i ust. 3 zd. 1 mówiące o utracie obywatelstwa poprzez wstąpienie do cudzoziemskich urzędów lub wojska oraz osiedlenie się na stałe za granicą. Natomiast w wydaniu Kodeksu z 1914 r. jako obowiązujący podany został cały art. 17 z wyjątkiem przepisu ust. 3, zd. 1 oraz wyrazu „królewskiego” w ust. 2. K. Hube, *Prawo Cywilne obowiązujące w Guberniach Królestwa Polskiego. Z uzupełnieniami po koniec roku 1876. Zeszyt I. Ustawy przechodnie do Kodexu Napoleona. Kodex cywilny Królestwa Polskiego z r. 1825. Prawo o Matżeństwie z r. 1836*. Warszawa 1877, s. 37; *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1914 (wyd. nieurzędowe), s. 14–15.

¹¹ Należy zaznaczyć, iż w Konstytucji Królestwa z 1815 r. w artykule odnoszącym się do swobody emigracji ustawodawca posługiwał się ogólnym terminem „każdy Polak” (z pewnością kategoria ta nie obejmowała ludności poddanej), natomiast Statut Organiczny wprowadzał nowocześniejsze sformułowanie „każdy poddany Królestwa Polskiego”. Ta ostatnia kategoria dotyczyć mogła nie tylko ludności etnicznie polskiej.

du sekwestrze, i nastąpić mogącej, na mocy wyroków sądowych lub rozkazów Najjaśniejszego Pana, dóbr tychże lub należności hipotecznych konfiskacie (art. 2)¹². Przepis dotyczył wszystkich osób, a więc także przebywających za granicą legalnie. Osoby, które opuściły kraj za upoważnieniem prawej władzy, a ich majątki na mocy postanowienia zostałyby zajęte w sekwestr, winny bądź prosto od siebie, lub przez pełnomocników udawać się z dowodami pobyt ich za granicą usprawiedliwiającemi do Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (art. 3). Komisja decydowała o uznaniu żądania tych osób za „usprawiedliwione” i w konsekwencji o wykreśleniu z hipoteki „protestacji”. Ponadto, na mocy postanowienia Rady Administracyjnej z 27 czerwca (9 lipca) 1833 r. (Dz.P. t. XV, Nr 57) unieważnione zostały wszelkie akta i umowy względem majątków ulegających sekwestrowi albo konfiskacie, sporządzone podczas rewolucji lub po rewolucji¹³ przez osoby, bądź spod amnestii wyłączone, bądź z niej niekorzystające i za granicę zbiegłe (art. 1)¹⁴. Biorąc tedy pod uwagę powyższe regulacje można stwierdzić, iż zachodziło domniemanie, że opuszczający kraj po 1 stycznia 1831 r. uczynili to w zamiarze emigracji.

Pomimo, iż cytowane wyżej przepisy operowały pojęciami „konfiskaty” i „sekwestracji”, w okresie ich wydawania nie obowiązywały szczegółowe normy prawne regulujące tę problematykę. Dopiero 2 (14) kwietnia 1835 r. wydane zostały przez Radę Administracyjną *Tymczasowe przepisy dotyczące konfiskaty ogólnej i sekwestracji majątku na rzecz Skarbu* (Dz.P. t. XVI, Nr 60)¹⁵. Zgodnie z przepisem art. 1 konfiskata orzeczona na skutek ogólnych postanowień cara, decyzji Rady Administracyjnej lub wyroku sądu, prze-

¹² Warto w tym miejscu zacytować dwa przepisy pochodzące z Konstytucji Królestwa oraz ze Statutu Organicznego z 1832 r. Art. 159 Konstytucji 1815 r. stanowił: *Kara konfiskaty jest zniesioną i w żadnym przypadku przywróconą być nie może*, natomiast art. 12 Statutu głosił: *Kara konfiskaty majątku stanowi się jedynie za wykroczenia stanu pierwszego rzędu, jak to będzie w szczególności oznaczono w osobnych przepisach*.

¹³ Uwagę zwraca, iż ustawodawca nie określił daty dziennej początku okresu uważanego za „rewolucję” – G.M.K.

¹⁴ Zgodnie ze wstępem do postanowienia, przedstawione regulacje miały związek z wydanym 13 (25) kwietnia 1832 r. postanowieniem namiestnika Królestwa, mocą którego unieważnione zostały *wszelkie akta w czasie rewolucji dokonane*. Zdaniem Rady Administracyjnej nieważność ta rozciągać powinna się tym bardziej *do aktów, już przez osoby za granicę zbiegłe zeznanych*.

¹⁵ Wstęp do postanowienia brzmiał: *Rada Administracyjna Królestwa. Zważając, iż prawa dotąd obowiązujące żadnych względem ogólnej konfiskaty nie zawierają przepisów, pragnąc oraz aby skutki tak konfiskaty ogólnej, jako też sekwestracji majątków na rzecz Skarbu, nie dotyczyły osób trzecich niewinnych (...) nim stałe w tym przedmiocie nastąpią przepisy, stanowi co następuje*. Na temat konfiskat na ziemiach polskich pod panowaniem rosyjskim zob. A. Suligowski, *Bezprawia i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928; J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918. W tym ostatnim wydawnictwie uwagi na temat problematyki emigracji na s. 148 i n.

nosiła na rzecz *skarbu publicznego*, czyli państwa, własność majątku ze wszystkimi prawami i obciążeniami. Był to jednak tylko jeden ze skutków konfiskaty, bowiem od dnia ogłoszenia decyzji administracyjnej bądź prawomocnego wyroku osoba „skazana” uważana była ponadto za *cywilnie umarłego*. Oznaczało to, iż między innymi nie może: dziedziczyć, w jakikolwiek sposób rozporządzać swym majątkiem, być opiekunem, świadkiem w *akcie uroczystym lub urzędowym* i w sądzie, a także stawać w sądzie jako powód i pozwany (art. 2). Dalsze normy postanowienia z 1835 r. dotyczyły różnych kwestii proceduralnych, związanych z majątkiem rodziców, małżonka, odpowiedzialnością skarbu za obciążenia, majątkami niedzielnymi, odróżnienia konfiskaty i sekwestracji¹⁶, sekwestracji ruchomości etc. Jak zatem widać, z orzeczeniem konfiskaty majątku wiązały się nad wyraz surowe konsekwencje, stanowiące *de facto* podstawę do usunięcia danej osoby poza nawias społeczeństwa. Dla naszych rozważań ma to znaczenie o tyle, iż postanowienie z 1835 r. stało się formalną podstawą do prowadzonej na szeroką skalę konfiskaty majątków wychodźców – rzecz jasna początkowo prawie wyłącznie uczestników Powstania Listopadowego.

Dnia 25 listopada (7 grudnia) 1835 r. ogłoszona została pierwsza lista wychodźców, których majątki ulec miały konfiskacie (postanowienie Rady Administracyjnej z 28 czerwca (10 lipca) 1835 r.; Dz.P. t. XVII, Nr 62). Liczyła ona 2339 nazwisk wraz z określeniem zawodu czy profesji (np. wojskowy, obywatel, akademik, ksiądz, porucznik etc). W sumie tych obszernych list ogłoszono w Dziennikach Praw kilka, a ponadto w następnych latach zamieszczonych tam zostało szereg decyzji Rady Administracyjnej odnoszących się do kilku bądź nawet pojedynczych osób¹⁷. Ogłaszano także nazwiska osób,

¹⁶ Jak głosił art. 15: *Od konfiskaty różni się sekwestracja majątku w tym, iż przez zajęcie dóbr w sekwestrację, Skarb staje się tylko administratorem i zachowawcą majątku sekwestracji uległego, dopóty, dopóki kara konfiskaty lub uwolnienie od sekwestracji nie nastąpi.*

¹⁷ Były to zawsze postanowienia o niemal identycznej treści. Zamieszczano je w Dzienniku Praw także po wydarzeniach z lat 1846 i 1848. Zacytujmy przykładowo jedno z nich (Dz.P. t. XXXIX, Nr 122): *W Imieniu Najjaśniejszego Mikołaja I-go Cesarza Wszech Rosji, Króla Polskiego etc., etc., etc. Rada Administracyjna Królestwa. Mając sobie doniesionem, że Jan Władysław Strykowski, zbiegły w roku 1832 bez pozwolenia Rządu za granicę, pozyskawszy w roku 1837 pozwolenie od Xięcia Namiestnika Królestwa powrotu do kraju, dobrodziejstwa tego cenić nie umiał, i powtórnie w roku 1846 oddalił się za granicę; Rada Administracyjna, w zastosowaniu do niego kary, Postanowieniem swoim z d. 28 czerwca (10 lipca) 1835 r. przepisanej; na przedstawienie Dyrektora Głównego Prezydującego w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, postanowiła, co następuje: Artykuł 1. Jan Władysław Strykowski ulega karze konfiskaty majątku, bądź już zasekwestrowanego, bądź też wykryć się mogącego, a to podług rozporządzeń, Postanowieniem z dnia 2 (14) kwietnia 1835 r. przepisanych. Artykuł 2. Tytuły własności dóbr nieruchomości, tudzież kapitałów i praw hipotekowanych, do Jana Władysława Strykowskiego należące, mają być, na mocy niniejszego Postanowienia, w właściwych księgach wieczystych na imię Skarbu Królestwa uregulowane. Artykuł 3. Wykonanie niniejszego Postanowienia, które przez pisma publiczne ma być ogłoszone i w Dzienniku Praw zamieszczone, Komisjom Rządowym: Sprawiedliwości oraz Przychodów i Skarbu, w czym do której*

co do których kara konfiskaty uległa anulowaniu (*wykreślenie z listy*)¹⁸, co mogło być skutkiem śmierci przed nałożeniem kary konfiskaty, ułaskawienia, a niekiedy uprzedniej pomyłki. Ostatecznie jednak surowe prawodawstwo emigracyjne państwa absolutnego znalazło pełen wyraz w wprowadzonym w Królestwie w 1847 r. nowym Kodeksie karnym.

III. Ustawodawstwo karne. Obowiązujący od 1818 do 1847 r. *Kodeks Karzący dla Królestwa Polskiego*¹⁹ zawierał jedynie postanowienia karne skierowane przeciwko prowadzącym werbunek („koczującym”) do obcego wojska (art. 90), a następnie – jak powiedzielibyśmy obecnie – przeciwko „agentom emigracyjnym”, a więc osobom, które namawiały i pomagały *mieszkańcom tutejszo-krajowym do wyniesienia się za granicę bez wiedzy zwierzchności w celu usadowienia się w kraju obcym* (art. 91, 273)²⁰. Nie-

należy, poleca. Działo się w Warszawie, na posiedzeniu Rady Administracyjnej, dnia 13 (25) stycznia 1848 roku (...) [następują podpisy – G.M.K.]. Na mocy decyzji Rady Administracyjnej z 24 lutego (8 marca) 1847 r. (Dz.P. t. XXXIX Nr 121) kara konfiskaty majątku orzeczona została na podejrzanego *o złe zamiary przeciw Rządowi i ogólnej spokojności (...)* i *za granicę zbiegłego* Edwarda Dembowskiego. W chwili orzeczenia kary E. Dembowski już nie żył, zabity przez Austriaków podczas Powstania Krakowskiego w 1846 r. Natomiast w dniu 7 (19) czerwca 1855 r. (Dz.P. t. XLIX, Nr 150) kara konfiskaty majątku orzeczona została m.in. na Cypriana Norwida *który pod pozorem doskonalenia się w sztuce rzeźbiarskiej od r. 1842 przebywa za granicą.*

¹⁸ Przykładowo, 17 (29) grudnia 1835 r. (Dz.P. t. XVII, Nr 63) Rada Administracyjna *Ma- jąc na uwadze, że po wyrzeczeniu konfiskaty na majątki osób niekorzystających z amnestii, i za granicę zbiegłych, których lista imienna do postanowienia z dnia 28 czerwca/10 lipca r.b. jest dołączoną, niektórych z tych osób powrót do kraju w terminie dozwolonym, a innych śmierć poprzedzająca ogłoszenie manifestu Najwyższego z dnia 20 października/1 listopada 1831 r. udowodnionymi zostały, dla czego skutki konfiskaty dotyczyć ich nie powinny, na przełożenie Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, postanowiła, co następuje: Artykuł 1. Niżej wymienione osoby obecnie znajdujące się w kraju, lub zmarłe przed dekretem amnestii, jako to [następuje 11 nazwisk – G.M.K.] mają być wykreślone z Listy Imiennej przy postanowieniu z d: 28 czerwca/10 lipca r.b. zamieszczonej, i konfiskata ich majątków ze wszystkimi skutkami cofniętą. Artykuł 2. Wykonanie niniejszego postanowienia, które przez pisma publiczne ma być ogłoszonym i w Dzienniku Praw umieszczonym, Komisjom Rządowym Sprawiedliwości oraz Przychodów i Skarbu, w czym do której należy, poleca. (...).*

Ogółem w latach 1835–1856 w Dzienniku Praw opublikowano postanowienia o karze konfiskaty majątku orzeczony przeciwko z górą trzem tysiącom osób, z czego karę cofnięto około 120 osobom. Por. *Skorowidz czyli Zbiór Dekretów, Uchwał, Ustaw i Postanowień Rządu w Dzienniku Praw od 1807, do włącznie 1856 roku umieszczonych (...)*, Warszawa 1857, s. 116–124. Zob. także J. Kaczkowski, op. cit., *Aneks 3* zawierający *Listę imienną osób, które wyemigrowały z Królestwa lub wydalone zostały za granicę i którym powrót do kraju został wzbroniony, konfiskata zaś majątku nakazana*, s. 308–336.

¹⁹ *Kodeks Karzący dla Królestwa Polskiego, z dodaniem 1° Praw kryminalnych późniey uchwalonych, 2° Reiestru porządkowego i alfabetycznego, 3° Przypisków wskazujących artykuły związek z sobą mające*, Warszawa 1830.

²⁰ *Zaznaczyć należy, iż postanowienia odnośnie „werbowników” – zagrożone karą ciężkiego więzienia do 10 lat – umieszczone zostały w księdze I O zbrodniach (dział X O zbrodniach gwałtu publicznego). Natomiast regulacje dotyczące „namawiaczy” ustawodawca wprowadził do księgi I (art. 91) oraz księgi II O występkach (dział V O występkach na przeciw bezpieczeń-*

mniej w okresie stopniowego zacierania odrębności prawnej Królestwa po Powstaniu Listopadowym, prawodawca zdecydował o penalizacji wszystkich przestępstw związanych z nielegalnym opuszczaniem kraju w nowym Kodeksie karnym, opartym na wzorach rosyjskich.

Wprowadzony wówczas w Królestwie Polskim *Kodeks Kar Głównych i Poprawczych*²¹ z 1847 r. poświęcił zagadnieniu nieprawego wychodźstwa rozdział siódmy *O opuszczeniu kraju bez pozwolenia* (dział IV *O przestępstwach i wykroczeniach przeciw porządkowi administracji kraju*). Odróżnione zostały trzy następujące przypadki. *Primo*, na mocy art. 339, karze *pozbawienia wszelkich praw i bezpowrotnemu z obrębu państwa wygnaniu* podlegała osoba, która opuściwszy kraj (*wydaliwszy się z kraju ojczystego*) weszła do *szużby zagranicznej* – zapewne tak cywilnej, jak i wojskowej – bez pozwolenia rządu. Tej samej karze podlegał ten, kto został *poddanym obcego państwa*, czyli przyjął cudzoziemskie obywatelstwo. W razie późniejszego powrotu do Królestwa następowało obligatoryjne zesłanie na osiedlenie na Syberii.

Secundo, zgodnie z art. 340, wspomnianą wyżej karę (a więc pozbawienie praw i wygnanie) zasądzano na *nieuległość* polegającą na nie podporządkowaniu się wezwaniu rządu do powrotu do kraju. Jednakowoż kara miała miejsce jedynie wówczas, jeżeli w terminie oznaczonym przez sąd nie nastąpiło *usprawiedliwienie*, iż niezastosowanie się do wezwania było skutkiem okoliczności *niezależnych (...) lub przynajmniej zmniejszających (...) winę*. Do tego czasu dana osoba uważana była za *niewiadomego z pobytu*, natomiast jej majątek podlegał sekwestrowi.

Tertio, obywatel Królestwa pozostający za granicą *dłużej nad czas prawem dozwolony, bez szczególnych, uznanych za dostateczne powodów, i nie wskutek szczególnego pozwolenia Rządu*, uznawany zostawał za niewiadomego z miejsca pobytu. Co za tym idzie, także jego majątek ulegał sekwestrowi *stosownie do przepisu, w poprzedzającym 340 artykule objętego* (art. 341).

Wreszcie penalizowano także namawianie *poddanych Jego Cesarskiej Mości do wyniesienia się z kraju*, a zatem prowadzenie agitacji emigracyjnej (art. 342). Osoba trudniąca się tym procederem – jak można sądzić, niezależnie, czy działała w ramach zorganizowanej struktury, czy samodzielnie – pod-

stwu powszechnemu kraju i spokojności publicznej, art. 273). Art. 91 i 273 miały niemal takie same brzmienie, z tym, że art. 91 zawierał klauzulę, iż winny *podług księgi II. prawa niniejszego karany być ma* (według art. 273 była to kara *domu aresztu publicznego* od 8 dni do 3 miesięcy). A zatem wydaje się, iż nie można stwierdzić, czy ustawodawca zaliczał przestępstwo „stręczenia” do wychodźstwa do zbrodni czy też występku. Jednak w dołączonym do wydania Kodeksu z 1830 r. *Rejestrze porządkowym i alfabetycznym* przy hasle *Koczowanie* umieszczono dopisek: *zaciąganie mieszkańców krajowych do obcego wojska jest zbrodnią 90* [oznacza nr art. – *G.M.K.*], *dopomaganie im do wynoszenia się z kraju występkiem 91, 273*.

²¹ *Kodex Kar Głównych i Poprawczych*, w drukarni Komisji Rządowej Sprawiedliwości, Warszawa 1847.

legała karze zesłania *na mieszkanie* do guberni Tomskiej lub Tobolskiej (na Syberii), natomiast jeśli nie była *od kar cielesnych prawem wyłączona*, kara wynosiła od roku do dwóch lat *poprawczych aresztanckich rot*. Przypadkiem kwalifikowanym było namawianie do *ucieczki za granicę* odbywających służbę wojskową lub popisowych. W tym wypadku osoba uznana winnym stręczenia do emigracji – a tym samym do dezercji – pozbawiona być miała wszelkich praw i zesłana na osiedlenie na Syberii.

Kodeks kar głównych i poprawczych obowiązujący w Królestwie uchylony został w 1876 r. Na jego miejsce wprowadzono rosyjski Kodeks karny z 1866 r. (także pod nazwą *Kodeks kar głównych i poprawczych*), stanowiący nowelizację wcześniejszego Kodeksu z 1845 r.²² Jego postanowienia w zakresie karania za nielegalne wychodźstwo nie różniły się od obowiązujących w Królestwie poprzednio. W Kodeksie z 1866 r. przepisy dotyczące emigracji – o brzmieniu w zasadzie identycznym, jak cytowane wyżej art. 339–342 Kodeksu z 1847 r. – oznaczone zostały jako art. 325–328. Regulacje te obowiązywały do wybuchu pierwszej wojny światowej.

Nowoczesne rozwiązania w zakresie prawa emigracyjnego wprowadzał wydany w 1903 r. w Rosji Kodeks karny, zwany od nazwiska jego głównego twórcy *Kodeksem Tagancewa*²³. Zgodnie z art. 265 (część XII *O pogwałceniu przepisów, zabezpieczających spokój publiczny*) karze zamknięcia w więzieniu podlegały jedynie osoby winne *podmawiania poddanych rosyjskich do niedozwolonego przesiedlania się w granicach Rosji lub zagranicą oraz rozgłaszania wśród ludności wieści świadomie fałszywych o korzyściach przesiedlania się do jakiegokolwiek miejscowości w granicach Rosji lub zagranicą, w celu pobudzenia do opuszczenia stałego miejsca zamieszkania*. Kwalifikowanymi przypadkami było podżeganie wojskowych, oraz takie, którego skutkiem był *upadek gospodarstwa jednej lub kilku rodzin, które się przesiedliły*. Kodeks został jedynie częściowo wprowadzony na ziemiach rosyjskich, natomiast w ogóle na terenie Królestwa. Niemniej na skutek pomyłki okupacyjnych władz niemieckich ogłoszono jego obowiązywanie po opanowaniu ziem Królestwa w początkach pierwszej wojny światowej²⁴.

²² *Kodeks kar głównych i poprawczych wyd. 1866 r. dla Królestwa Polskiego (Ukaz 25 Września v.s. 1876 r.) z objaśnieniami, poczerpniętymi z wyroków kassacyjnych departamentów Senatu Rządzącego, W. Miklaszewskiego, Warszawa 1876–1878; S. Płaza, Historia prawa w Polsce. Zarys wykładu, cz. II Polska pod zaborami, Kraków 1993, s. 118. Por. także Pierwsze kroki, „Polski Przegląd Emigracyjny”, R. I: 1907, Nr 4.*

²³ *Kodeks karny rosyjski z dnia 22 marca 1903 roku* przeł. przez J. Krzymuskiego, A. Małkowskiego i J. Namitkiewiczą, pod red. W. Makowskiego, Warszawa 1916 (wyd. nieurzędowe).

²⁴ Stosownie do rozporządzeń zawartych w Dzienniku Rozporządzeń Władz Cesarsko-Niemieckich w Polsce Nr 1 z dnia 1 kwietnia 1915 r. i w Dzienniku Rozporządzeń dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego Nr 1 z dnia 8 września 1916 r.: *w obrębie general-gubernatorstwa warszawskiego posiada moc kodeks karny rosyjski z dnia 22 marca 1903 roku o ile rozporzą-*

IV. Funkcjonowanie norm dotyczących wychodźstwa w 2 połowie XIX wieku. W celu zapewnienia prawidłowego funkcjonowania odpowiednich norm Kodeksu kar głównych i poprawczych, dnia 25 kwietnia (7 maja) 1850 r. wydany został wykonawczy ukaz carski *Przepisujący porządek postępowania z osobami, które wydaliliwszy się za granicę, bez pozwolenia Rządu, lub przebywając tam dłużej nad termin, który im był zakreślony, nie wracają do kraju na wezwanie Rządu, i tym sposobem wykraczają przeciw art. 340 i 341 Kodexu kar głównych i poprawczych* (Dz.P. t. XLIII, Nr 132)²⁵. Na mocy art. 1 ukazu w przypadkach przewidzianych w art. 341 i 342 Kodeksu właściwy rząd gubernialny (w Warszawie oberpolicmajster) zobowiązany był *sprawdzić nieobecność osób, o których powzięto wiadomość, że się samowolnie z kraju wydalili, lub za granicą dłużej nad czas przez Rząd dozwolony przebywają, tudzież objaśniać wszelkie towarzyszące wydaleniu okoliczności*. Ukaz nie wskazywał, z jakich źródeł pochodzić miała informacja na temat osób przebywających za granicą, stąd przyjąć należy, iż w grę wchodziło każde dostępne źródło, tak urzędowe, jak i „nieoficjalne” (donos). W celu ustalenia okoliczności opuszczenia kraju wdrożone miało zostać *śledztwo* (administracyjno-policyjne) *najprzód w miejscu (...) zamieszkania, a następnie w całym kraju* oraz ogłoszony w gazetach i dziennikach gubernialnych nakaz zgłoszenia się w najbliższym *urzędzie policyjnym* w terminie sześciu tygodni. Rzecz jasna, aby sprostać temu warunkowi, osoba przebywająca za granicą winna powrócić do kraju. Wydaje się, że obowiązek zgłoszenia się na posterunku policji mógł mieć w praktyce zastosowanie raczej do osób, które z różnych przyczyn – jednak nie emigrując – przebywały poza miejscem swego zamieszkania, lub które mylnie uznane zostały za wychodźców.

Bezskuteczny upływ sześciotygodniowego terminu stanowił dowód *nieobecności w kraju poszukiwanych osób* (art. 2 zd. 1). Kolejnym krokiem ze strony władz było tedy powiadomienie o tym fakcie prokuratora. Tutaj jednak następowało odróżnienie – rząd gubernialny (oberpolicmajster) powiadał (art. 2 zd. 2):

dzenia szczególne nie nakażą zmian. Kodeks karny rosyjski..., op. cit., s. IV. Kodeks został także oficjalnie wprowadzony w odradzającej się Rzeczypospolitej w 1917 r. przez Tymczasową Radę Stanu, oczywiście z koniecznymi zmianami. Przykładowo, w cytowanym art. 265 słowa „poddanych rosyjskich” zmieniono na „obywateli polskich”, zob.: *Kodeks karny tymczasowo obowiązujący w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917 (wyd. urzędowe Departamentu Sprawiedliwości).

²⁵ Wstęp do ukazu brzmiał: *Zwracając uwagę, iż wielu poddanych Naszych z Królestwa Polskiego, opuszczając kraj swój potajemnie, lub pozostając za granicą dłużej nad termin w paszporcie zakreślony, trwonią tam swoje fundusze, obarczają długami pozostałe po nich majątki, i wyrzekają się tym sposobem wszelkich rodzinnych i ojczystych stosunków; zważając obok tego, iż podobne nadużycia, w artykułach 340 i 341 Kodexu Kar głównych i poprawczych przewidziane, odwrócić będzie zdolne prawo, dokładnie oznaczające następstwa, jakim ulegną osoby, które popełniwszy takowe, nie stawią się na wezwanie Rządu, i uchybią przez to obowiązkowi winnego dlań posłuszeństwa; na przedstawienie Naszego Namiestnika w Królestwie Polskiem postanowiliśmy i stanowimy.*

- a) w przypadku osób, które pozostawiły w kraju majątek (*jakowe fundusze*) – prokuratora przy trybunale cywilnym (majątek ulegał zajęciu), natomiast
- b) w razie braku majątku – prokuratora przy sądzie karnym (*kryminalnym*)²⁶.

Niezależnie od tego zawsze komunikowane winny być prokuratorom *wszelkie dowody nieobecności poszukiwanej osoby stwierdzające* (art. 3). Władze żądające sekwestracji miały zarazem wskazać, jaki majątek pozostał w kraju oraz gdzie się znajduje, a także powiadamiać o każdym nowym wykrytym jego składniku (art. 4)²⁷.

Po dokonaniu zajęcia przez sąd cywilny kolejne czynności należały do prokuratora przy sądzie karnym (*dalsze na drodze karnej postąpienie*). Na jego wniosek sąd karny ponownie wyznaczał osobie nielegalnie przebywającej za granicą termin do powrotu do kraju, tym razem jednak wraz z usprawiedliwieniem powodów, dla których nie powróciła na pierwotne wezwanie (art. 5)²⁸. Termin powrotu sąd określać mógł wedle uznania, z tym, że górną granicę stanowiło sześć miesięcy (dla emigrantów przebywających w Europie) lub rok (dla wychodźców z innych części świata, art. 6). Ogłoszenie umieszczano w „Gazecie Rządowej Królestwa”, a ponadto w pięciu periodycznych pismach trzykrotnie, w przerwach co trzy tygodnie²⁹ (art. 5, art. 7 zd. 1). Czas wyznaczony na powrót liczył się od ostatniego wezwania. W każdym z ogłoszeń zamieszczone być winno ostrzeżenie o treści: *w razie nieuległości i nie uczynienia zadość wezwaniu Rządu, nieusprawiedliwiający się ściągnie na siebie skutki artykułami 340 i 341 Kodexu kar głównych i poprawczych zagrożone* (art. 7 zd. 3). Od daty pierwszego wezwania nie-

²⁶ Jak można wnioskować z dalszego brzmienia aktu, w wypadku nielegalnego wychodźstwa zawsze miało miejsce wdrożenie postępowania karnego. Stąd przepis art. 2 nie jest sformułowany prawidłowo. Ustawodawca winien stanowić, iż w obu przypadkach (emigranci pozostawiający i niepozostawiający majątek) powiadamiany miał być prokurator przy sądzie karnym, a ponadto – w wypadku osób, które zostawiły jakiegokolwiek „fundusze” – także prokurator przy sądzie cywilnym.

²⁷ Ustanowienie sekwestru miało odbywać się zgodnie z ogólnymi zasadami prawa cywilnego, w tym także postanowieniem Rady Administracyjnej z 30 stycznia (11 lutego) 1842 r. (art. 18). Zgodnie z literą aktu z 1850 r. w celu zawiadywania majątkiem osoby przebywającej za granicą ustanawiany zostawał kurator, którego obowiązki określone zostały w art. 18–28. Zgodnie z art. 25 dochody z zajętego majątku, po opłaceniu długów i innych obciążeń oraz po wyznaczeniu *funduszu na przyzwoite utrzymanie żony i dzieci w Królestwie lub Cesarstwie przebywających*, zdeponowane miały zostać w Banku Polskim.

²⁸ *Dowody prawne przeszkód nie pozwalających powrotu do kraju* mogły stanowić: świadectwa konsulów i posłów, a w razie ich braku, władz miejscowych, oraz dowód podania o przedłużenie paszportu wraz z potwierdzeniem, iż nie dotarł on do miejsca przeznaczenia. Dowody te mogły być przedstawione sądowi osobiście lub przez inne osoby, a także przesłane prokuratorowi (art. 8).

²⁹ W czasopiśmie w Sankt Petersburgu, Moskwie, Wilnie, Rydze i Odessie, w *szczególności zaś w tych, które wychodzą w językach francuskim, niemieckim i polskim*.

ważne stawały się *ex lege* wszelkie czynności dokonane przez osobę przebywającą za granicą dotyczące jej majątku (art. 22).

Jeżeli wzywany powrócił do kraju, następowało umorzenie postępowania (*Sąd dalsze dochodzenie i wymierzenie kar artykułem 340 i 341 Kodexu przepisanych, przetnie*; art. 9 zd. 1). Nie dotyczyło to jednak kilku kategorii wychodźców, a mianowicie: emigrantów politycznych, zbiegów wojskowych (dezertorów) oraz popisowych, których to normy ukazu w ogóle nie obejmowały (art. 14 zd. 2 i 3)³⁰. Umorzenie postępowania następowało także wówczas, jeśli sąd uznał za „dostateczne” wyjaśnienie przesłane przez osobę przebywającą za granicą (art. 9 zd. 2).

W razie, jeżeli emigrant nie powrócił na wezwanie do kraju oraz nie dostarczył *usprawiedliwienia dostatecznego*, sąd wydawał wyrok *skazujący go na pozbawienie wszelkich praw, i bezpowrotne z obrębu Państwa wygnanie, z zagrożeniem zesłania na osiedlenie w Syberii, gdyby do kraju, po prawomocności wyroku, powrócił* (art. 10). Wyrok zapadły w pierwszej instancji ogłaszany był w gazetach wychodzących w Warszawie z pouczeniem o przysługującym trzymiesięcznym terminie do złożenia odwołania do sądu wyższej instancji. Po tym terminie wyrok skazujący przedstawiany zostawał z urzędu *w drodze rewizji (...) pod rozpoznanie Sądu Apelacyjnego, i X-go Departamentu Rządzącego Senatu*, a w wypadku szlachty, ponadto pod zatwierdzenie cara (*на Высше утверждение*, art. 11).

Jeżeli chodzi o skutki cywilne powyżej przedstawionych rozstrzygnięć sądu karnego, były one następujące (art. 12):

- a) w razie umorzenia postępowania na mocy art. 9 – ustanie sekwestru; lub
- b) w razie zapadnięcia wyroku skazującego w trybie art. 10 – otwarcie spadku *jak po osobie rzeczywiście zmarłej*.

W obu powyższych przypadkach następowała osobna kara („fiskalna”) w razie wykazania, iż *osoba przedmiotem [sic!] sprawy będąca, przebyła granicę po kryjomu lub punktem zakazanym, albo że przetrzymała paszport nad termin zakreślony*.

Wspomnieć wreszcie należy, iż normy ukazu z 1850 r. miały znaleźć zastosowanie tak do mężczyzn, jak i kobiet (z wyjątkami odnośnie wyodrębnienia *funduszu na utrzymanie rodziny*, a więc żony i dzieci; art. 26) przebywających za granicą – lecz nie na terenie Cesarstwa³¹. Co do nielet-

³⁰ Art. 14 uchylony został mocą postanowienia Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 13 listopada 1871 r. (*Zbiór praw i rozporządzeń rządu 1871 r.*, s. 947, [w:] K. Hube, op. cit., Dodatek IV, s. 42.) Od tej chwili sądy zobowiązane zostały *pociągać do odpowiedzialności wspomniane osoby na zasadzie ogólnych przepisów Ukazu z 1850 r.*

³¹ *Samo z siebie wypływa, iż rozporządzenia niniejszem Ukazem objęte, nie mogą się ściągać do mieszkańców Królestwa przebywających w guberniach i prowincjach rosyjskich, jako w granicach jednego, i tegoż samego państwa* (art. 14 zd. 1).

nich pozostających pod władzą rodzicielską lub opiekuńczą – ukaz stosowany miał być od chwili osiągnięcia przez nich pełnoletności, a więc po ukończeniu 21 roku życia (art. 29).

W następnych latach wydanych zostało szereg kolejnych aktów prawnych dotyczących wychodźstwa. Ważniejszym z nich było postanowienie Rady Administracyjnej z dnia 16 (28) października 1856 r. *W przedmiocie zmiany postępowania w sprawach przeciwko osobom bez pozwolenia Rządu za granicą przebywającym* (Dz.P. t. L, Nr 153). Zgodnie z art. 1 postanowienia uległ zmianie art. 5 i art. 7 ukazu z 25 kwietnia 1850 r. dotyczący publikowania wezwań do powrotu w „Gazecie Rządowej Królestwa” i w pięciu periodycznych pismach – od tej chwili wezwanie ogłaszane być miało jedynie w Gazecie Rządowej³². Ponadto ogłoszenia ukazywać się miały jednorazowo w dziennikach gubernialnych (art. 2). Na mocy przepisu art. 3 postanowienia z 1856 r., przed publikacją w „Gazecie Rządowej Królestwa”, lista osób objętych wezwaniem miała być przedstawiona namiestnikowi celem *rozpoznania i jego decyzji*. Jak można sądzić, miał on wtedy prawo do władczej ingerencji w tryb postępowania przed sądem.

Wskutek kolejnych aktów prawnych odnoszących się do zagadnień emigracyjnych niezbędnym stało się wydanie dalszych przepisów wykonawczych do ukazu z 25 kwietnia 1850 r. Na mocy rozporządzenia Komisji Rządowej Sprawiedliwości z 17 (29) stycznia 1875 r. (Nr 14.290) wydana została *Instrukcja dla Sądów karnych w Warszawie, Kielcach, Lublinie i Płocku*³³. Zgodnie z wykładnią *Instrukcji* wyżej cytowany art. 3 postanowienia Rady Administracyjnej z dnia 16 (28) października 1856 r. dotyczący przedstawiania namiestnikowi list wzywanych wychodźców miał na celu *uprzedzić możliwość wzywania takich osób, których prośby o dozwolenie powrotu do kraju były zostawione bez skutku*. Artykuł ten utracił zresztą moc na skutek *Najwyższego Rozkazu z 18 (30) czerwca 1871 r.*, zgodnie z którym *dozwolonem było wszystkim, bez różnicy winy wychodźcom, powracać do kraju, bez żadnego na to oddzielnego pozwolenia, pozostawiając jedynie swój los sprawiedliwości rządu i łasce Monarszej*. W związku z tymi i innymi zmianami sąd karny podczas procedury w sprawie nielegalnych wychodźców zobowiązany był do stosowania się do poniższych reguł zawartych w *Instrukcji z 1875 r.*

Jeszcze przed rozpoczęciem procedury sąd musiał zbadać, czy postępowanie administracyjne wszczęte zostało prawidłowo, a więc od działań właściwego gubernatora (oberpolicmajstra Warszawy), zgodnie z cytowanym wyżej art. 1 ukazu z 25 kwietnia (7 maja) 1850 r. Następnie, *po rozstrząśnieniu przedstawionych przez prokuratora dowodów o nieznajdowaniu się*

³² Wskutek kolejnych zmian ogłoszenia ukazywać się miały w „Dzienniku Warszawskim”. K. Hube, op. cit., Dodatek IV, s. 38.

³³ *Rocznik Sądowy na rok 1875*, Warszawa 1875, s. 237–243. Tekst polski: K. Hube, op. cit., Dodatek IV, s. 38–40.

poszukiwanej osoby w granicach Królestwa i Cesarstwa, sąd karny bezzwłocznie wyznaczał termin do powrotu do kraju i usprawiedliwienia przyczyn nieobecności. Jednocześnie, na mocy obowiązujących art. 1 i 2 cytowanego postanowienia Rady Administracyjnej z dnia 16 (28) października 1856 r., sąd zarządzał wydrukowanie wezwania do powrotu do kraju w „Dzienniku Warszawskim” oraz w dziennikach gubernialnych, jednak już *bez wyjednywania oddzielnej decyzji ani od głównego naczelnika kraju*³⁴, *ani naczelnika właściwej guberni, ani Ober-Policmajstra M. Warszawy*. W dalszym ciągu postępowanie odbywało się zgodnie z normami ukazu z 25 kwietnia (7 maja) 1850 r. Jednakże wskutek zniesienia obowiązku przedstawiania „naczelnikowi kraju” list osób wzywanych do powrotu, sąd karny winien z *tem większą uwagą i skrupulatnością sprawdzać składane mu dowody o nieznajdowaniu się w kraju kwalifikujących się do wzywania osób*. W razie uznania owych dowodów za niewystarczające, sąd zwracał akta za pośrednictwem prokuratora *gdzie wypada* (od właściwego organu) celem prowadzenia *administracyjno-policyjnego śledztwa*. Sąd karny mógł prowadzić odpowiednie czynności (wydawać *wezwania sądowe*) jedynie wówczas, gdy w postępowaniu administracyjno-policyjnym zachowane były *wszystkie właściwe mu formuły i terminy, przepisane w (...) ogólnych prawidłach o poszukiwaniu osób i Najwyższym Ukazie 1850 r. o sprawach wychodźców*.

Nielegalnych emigrantów dotyczyć mogły także ogłaszane przez cara amnestie. Decyzja w takich sprawach należała wtedy jedynie do cara, jak w cytowanym przykładzie (Dz.P. t. L, Nr 153): *My Aleksander II-gi (...). Ukazem Naszym, wydanym w Warszawie pod d. 15 (27) maja 1856 r. puściwszy w niepamięć poprzednie postępowanie tych poddanych Naszych w Królestwie Polskiem, którzy różnemi czasy oddalając się nieprawnie z ojczyzny za granicę, uczuli już swoje przestępne obłąkanie, Rozkazaliśmy misjom Naszym przy Dworach Zagranicznych przyjmować od nich i przedstawiać według postanowionego przepisu do Naszej decyzji, prośby o dozwoleństwo im powrotu do Kraju, a po przybyciu ich tamże, przywracać im używanie praw, stosownie do ich stanu*³⁵.

Na mocy art. 3 cytowanego dekretu amnestyjnego obywatelom Królestwa nieprawnie wyszłym za granicę nadane zostały wszelkie poprzednio przysłu-

³⁴ Godność namiestnika Królestwa Polskiego zlikwidowana została w 1874 r. Jego miejsce zajął generał-gubernator. Natomiast Radę Administracyjną zwinęto już w 1867 r. S. Kutrzeba, op. cit., s. 58 – G.M.K.

³⁵ Mowa o ukazie z 15 (27) maja 1856 r. *Dozwalającym osobom, które samowolnie opuściły Królestwo Polskie, powrotu do kraju* (Dz.P. t. XLIX, Nr 151). We wstępie prawodawca stanowiąc: *Liczne prośby o dozwoleństwo powrotu do kraju z wynurzeniem żalu za chwilowe obłąkanie i gotowości zdania się na wolę Rządu, zanoszone przez osoby, które samowolnie opuściły Królestwo Polskie, świadczą, że wielu spośród wychodźców, a szczególnie ci, którzy opuścili kraj po rokoszu, wstrzymują się z podaniem podobnych prośb, jedynie w niepewności o przyszły ich los w kraju*.

gujące „prawa stanu”, a więc *byłej szlachcie dziedzicznej, prawa szlachectwa dziedzicznego i tytuły honorowe tym spomiędzy nich, którzy takowych prawnie używali*, natomiast należącym do innych stanów – *prawa poprzednich stanów*. Jednakże uprawnienia te przywrócone zostały z *wyłączeniem prawa do posiadanych przedtem majątków*. A zatem amnestia stwarzała co prawda możliwość ponownego legalnego osiedlenia się w ojczyźnie, jednak nie mogło już być mowy o powrocie tego samego statusu majątkowego³⁶.

Wychodźstwo z naruszeniem obowiązku wojskowego wykluczała także *ustawa wojskowa z 1874 r.*³⁷ Zgodnie z art. 2 mężczyźni po osiągnięciu 15 roku życia nie mogli otrzymać uwolnienia z obywatelstwa rosyjskiego, a wskutek tego emigrować. Zakaz ten ustawał po wypełnieniu służby wojskowej, ewentualnie wyciągnięciu losu od niej zwalniającego. Przepisy wykonawcze w tej materii zawierało rozporządzenie Komisji Rządowej Sprawiedliwości z 31 października (12 listopada) 1874 r. (Nr 9.802) *O postępowaniu w sprawach zbiegłych za granicę wojskowych dezertersów*³⁸. Zgodnie z poglądem wyrażonym przez ministra wojny normy ukaz z 25 kwietnia (7 maja) 1850 r. miały mieć zastosowanie także do dezertersów przebywających za granicą³⁹, z tym, że *do nich, jako osób wojskowych, jednocześnie z zastosowaniem wspomnianego Ukazu, były zachowane i oddzielne przepisy wojenno-karnych praw, określających ich odpowiedzialność, właściwość sądów i sam sposób postępowania w tego rodzaju sprawach*.

Procedurę wychodźstwa mieszkańców Królestwa do Cesarstwa i odwrotnie regulowało początkowo prawo (*Положение*) z 27 maja (8 czerwca) 1836 r. *O sposobie przesiedlania się mieszkańców Cesarstwa do Królestwa Polskiego, i mieszkańców Królestwa Polskiego do Cesarstwa* (Dz.P. t. XIX, Nr 67)⁴⁰, dotyczące wszystkich kategorii ludności *wyjąwszy poddanych szlacheckich* (§ 1). Ustawodawca wyróżniał dwojakie „osiadanie”: tymczasowe oraz stałe (§ 2). *Osiadanie tymczasowe* określone zostało jako *mniej lub więcej przedłużające się w jednym albo w drugim kraju przebywanie za właściwym paszportem* (§ 3), natomiast *osiadanie stałe* definiowano jako *zupelne*

³⁶ Ogłoszona wtedy amnestia dotyczyła także skazanych za przestępstwa polityczne, stosownie do *Manifestu dla Królestwa Polskiego w dniu Świętej Koronacji (...) wydanego*. Nielegalni wychodźcy po powrocie do kraju oraz osoby skazane za przestępstwa polityczne i następnie ułaskawione mogły ponadto, w razie „nienagannego” postępowania, wstępować na ogólnych zasadach do służby cywilnej (art. 4). Ponownie uwagę zwraca, iż przed eskalacją emigracji zarobkowej z końcem XIX wieku wychodźstwo było związane raczej z przyczynami natury politycznej.

³⁷ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. II, Warszawa 1882, s. 29; K. Hube, op. cit., s. 40.

³⁸ *Rocznik Sądowy na rok 1875*, op. cit., s. 224–233. Tekst polski: K. Hube, op. cit., Dołączek IV, s. 42–44.

³⁹ Por. wyżej, przyp. 30.

⁴⁰ Wprowadzone zostało dekretem z 27 maja (8 czerwca), a ogłoszone 19 (31) sierpnia 1836 r.

przesiedlenie się z Cesarstwa do Królestwa, lub z Królestwa do Cesarstwa, z przemianą miejsca krajowego zamieszkania (§ 5).

Wychodźstwo stałe do Rosji następowało na skutek decyzji cara (*Najwyższego pozwolenia*) lub zezwolenia wydanego przez właściwą zwierzchność (§ 6). Konieczne było także posiadanie paszportu wydanego przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych. Przesiedlający się obowiązany był stawić się przed właściwym dla miejsca, w którym zamierzał osiąść rządem guberniarnym i złożyć oświadczenie *jaki rodzaj życia sobie wybiera*, a zatem jaki będzie jego zawód oraz środki jego utrzymania (§ 17 pkt 1). Od mieszkańców Królestwa nie wymagano złożenia przysięgi poddańczej *jako od zostających pod temże samem Berłem* (§ 17 pkt 3).

Powyższe normy zmienione zostały przez ukaz z 8 lipca 1868 r. *O przesiedlaniu się mieszkańców Cesarstwa do gubernij Królestwa i nawzajem* (Dz.P. t. LXVIII, Nr 234). Akt ten dotyczył zwłaszcza dziesięciu guberni Królestwa (pkt I.)⁴¹. Wychodźstwo z tych guberni dokonywało się na podstawie „świadczeń uwalniających” wydawanych przez miejscowych gubernatorów (w Warszawie oberpolicmajstra). W chwili dokonanej emigracji wychodźcy wchodził w używanie *wszelkich praw* i podlegali *wszelkiemu obowiązkowi stałych mieszkańców obranej miejscowości*, zachowując przy tym *wszystkie osobiste prawa i prerogatywy, jakich używali w miejscu poprzedniego zamieszkania* (pkt I. 8). Dodać także należy, iż przepisy dotyczące przesiedlania się obywateli wewnątrz kraju zawierała *instrukcja* z 10 (22) listopada 1861 r.⁴²

V. Paszporty emigracyjne i paszporty podrózne⁴³. Wychodźstwo stałe z Królestwa Polskiego możliwe było jedynie na mocy wydanego przez stosowną władzę paszportu emigracyjnego⁴⁴. Początkowo owe paszporty wydawane były za zezwoleniem rządu, następnie mocą decyzji namiestnika lub Rady Administracyjnej. Od lat 70-tych XIX w. paszporty emigracyjne wystawiane być mogły tylko i wyłącznie za zgodą cara, na wniosek ministra spraw wewnętrznych⁴⁵.

⁴¹ Były to gubernie: Warszawska, Kaliska, Kielecka, Łomżyńska, Lubelska, Petrokowska, Płocka, Radomska, Suwalska i Siedlecka.

⁴² A. Okolski, op. cit., s. 26.

⁴³ Regulacje prawne związane z dokumentami niezbędnymi przy opuszczaniu kraju wielokrotnie ulegały zmianom, stąd w tym miejscu ograniczymy się jedynie do wskazania wybranych aktów prawnych dotyczących tej problematyki.

⁴⁴ A. Okolski, op. cit., s. 28.

⁴⁵ Przed tą datą, zgodnie ze *zdaniem* Rady Państwa z 12 czerwca 1860 r. (Nr 31.499; Dz.P. t. LVI, Nr 169) stanowiącym *dopełnienie i objaśnienie* cytowanego prawa z 27 maja (8 czerwca) 1836 r. mieszkańcy Cesarstwa, którzy przesiedlili się do Królestwa, otrzymywać paszporty emigracyjne mogli jedynie wskutek zezwolenia cara na wniosek namiestnika *i tylko dla szczególnych na uwagę zasługujących powodów*. Natomiast mieszkańcom Królestwa paszporty emigracyjne wydawane były mocą decyzji namiestnika lub Rady Administracyjnej, na wniosek Komisji Spraw Wewnętrznych (*Instrukcja o utrzymywaniu ksiąg ludności w gminach miejskich*

Tryb wydawania paszportów emigracyjnych regulowało rozporządzenie Komisji Spraw Wewnętrznych z 19 (31) lipca 1866 r. Osoba starająca się o zezwolenie na wychodźstwo kierowała, za pośrednictwem właściwego gubernatora (w Warszawie oberpolicmajstra), stosowny wniosek oraz następujące załączniki⁴⁶:

- a) świadectwo miejscowej władzy wraz z wyciągiem z ksiąg ludności zamieszkałej na stałe;
- b) poświadczenie, iż nie zachodzi żadna przeszkoda do wychodźstwa ze względów policyjno-administracyjnych, skarbowych i sądowych;
- c) trzy numery właściwej gazety, w której we właściwym porządku zamieszczone zostały ogłoszenia o zamierzonym przez daną osobę opuszczeniu kraju;
- d) poświadczenie, iż żadna osoba fizyczna nie ma roszczeń do wychodźcy oraz że nie zachodzi przeszkoda pod względem obowiązku służby wojskowej;
- e) poświadczenie właściwej władzy, iż emigrant nie jest właścicielem nieruchomości bądź kapitałów zabezpieczonych hipotecznie w Królestwie Polskim;
- f) oświadczenie właściwej władzy kraju obcego o gotowości nadania wychodźcy nowego obywatelstwa;
- g) poświadczenie miejscowej kasy gubernialnej, iż opuszczający kraj wniósł stosowną opłatę za paszport emigracyjny⁴⁷;
- h) poświadczenie, iż fabrykanci lub właściciele zakładów przemysłowych dopełnili wszelkich warunków wskazanych w instrukcji Komisji Spraw Wewnętrznych i Policji z 25 maja 1816 r. (brak długów z tytułu pożyczek skarbowych).

Paszporty nie będące paszportami emigracyjnymi służyć mogły do podróży wewnątrz kraju oraz do czasowych wyjazdów zagranicznych. Porządek wydawania paszportów zagranicznych określiło postanowienie namiestnika z 31 grudnia 1815 r., uzupełnione następnie przez postanowienie z

i wiejskich w Królestwie z dnia 10 (22) listopada 1861 r.; art. 76) niekiedy przy udziale oberpolicmajstra (Instrukcja o utrzymywaniu ksiąg ludności w m. Warszawie z dnia 10 (22) listopada 1861 r.; art. 94). Zastosowanie znajdowały przy tym przepisy szczególne. K. Hube, op. cit., s. 38; A. Okolski, op. cit., s. 29. Uwagę zwraca, iż występowały utrudnienia w wydawaniu paszportów emigracyjnych mieszkańcom Cesarstwa zamieszkującym w Królestwie, co mogło mieć związek z tendencją wzmocnienia rosyjskiego żywiolu na ziemiach etnicznie polskich.

⁴⁶ K. Hube, op. cit., s. 39, A. Okolski, op. cit., s. 29. Zob. także hasło *Emigracja* autorstwa A. Okolskiego w *Wielkiej Encyklopedyi Powszechnej Ilustrowanej*, t. XIX Warszawa 1897, s. 274–281.

⁴⁷ Zgodnie z art. 6 ukazu z 27 listopada (9 grudnia) 1851 r., zmieniającym ukaz z 5 (17) lipca 1844 r. (o których szerzej mowa będzie niżej) za paszport emigracyjny pobierana była opłata w wysokości 100 rubli srebrem od każdej osoby wymienionej w paszporcie, za wyjątkiem kolonistów, fabrykantów i rzemieślników, którym w pewnych wypadkach udzielano paszportu jedynie za opłatą stemplową (90 kopiejek).

6 maja 1817 r. *Względem passportów na wjazd do Cesarstwa Rosyjskiego i nawzajem, niemniej co do mieszkańców włości od ściany Cesarstwa przeciętych* (Dz.P. t. III, Nr 12). Na mocy powyższych aktów upoważnieni do wydawania paszportów zagranicznych (zarówno do Rosji, jak i do innych państw) zostali: Dyrektor Policji Generalnej Królestwa przy Komisji Spraw Wewnętrznych i Policji oraz prezesi komisji wojewódzkich (z wyjątkiem Komisji Województwa Mazowieckiego). Kolejnym ważniejszym aktem dotyczącym interesującej nas problematyki był ukaz z 5 (17) lipca 1844 r. *Ustanawiający opłatę od paszportów na wyjazd czasowy za granicę, i przeciąg czasu, na który takowe paszporta udzielanemi być mają* (Dz.P. t. XXXV, Nr 110). Na mocy art. 1 paszporty mogły być wydawane mieszkańcom Królestwa dopiero po ukończeniu 25 roku życia, z wyjątkami dotyczącymi pewnych kategorii osób (np. kupcy, furmani; art. 2) oraz dzieci wyjeżdżających z rodzicami i kobiet w towarzystwie mężów (art. 3). W pewnych wypadkach paszporty wydawane były bezpłatnie (opuszczającym kraj *z woli Rządu, dla interesów służby* i duchownym zakonów żebraczych; art. 5), jednakże częściej pobierano opłaty, i to dość wysokie. W zależności od kategorii osób opuszczających kraj (kupcy, rzemieślnicy, właściciele nieruchomości za granicą, oficerowie etc.) i przyczyny wyjazdu (*urlupy do wód mineralnych* dla urzędników, leczenie, kształcenie) opłaty wynosić mogły: 90 kopiejek srebrem (*opłata stemplowa*), 25 rubli srebrem za każde półrocze od każdej osoby wymienionej w paszporcie oraz 100 rubli srebrem, także za każde półrocze i od każdej osoby wymienionej (art. 7). Regułą była ta ostatnia opłata⁴⁸. Przepięć czasu legalnego pobytu za granicą ustalony został na lat pięć (szlachta) lub trzy (inne stany; art. 19).

Akt z 1844 r. zmieniony został ukazem z 27 listopada (9 grudnia) 1851 r. *Zaprowadzającym zmiany w Przepisach, dotyczących terminów dozwolonego mieszkańcom Królestwa Polskiego przebywania za granicą na mocy paszportów, oraz opłat od tychże paszportów* (Dz.P. t. XLIV, Nr 136)⁴⁹. Na mocy art. 1 podniesione zostały opłaty za wydanie paszportu z 25 i 100 na 50 oraz 250 rubli srebrem. Zmieniały się także kategorie osób uprawnionych do opłat „ulgowych” oraz długość czasu dozwolonego przebywania za granicą (szlachta dwa lata, inne stany rok; art. 5). Wprowadzono ponadto zasadę, iż osoby opuszczające Królestwo bez paszportu podlegać będą, poza karami za samowolne opuszczenia kraju, także opłacie paszportowej 250 rubli za każde sześć miesięcy pobytu za granicą (art. 11). W pięć lat później, na mocy ukazu z

⁴⁸ Na mocy art. 26 ukazu trzy czwarte części z opłat paszportowych po 25 i 100 rubli obrócone być miały na „Fundusz Inwalidów w Królestwie Polskiem” oraz zwolnionych ze służby żołnierzy niższych rang pochodzących z Królestwa, natomiast jedna czwarta przypadła skarbowi Królestwa.

⁴⁹ Wydawanie paszportów na wyjazd do Rosji podlegało specjalnym zasadom, które zawierały *Najwyżej zatwierdzone przepisy, tyżące się wydawania paszportów mieszkańcom Królestwa udającym się do Cesarstwa z 27 lutego (11 marca) 1851 r.* (Dz.P. t. XLIV, Nr 134).

13 (25) listopada 1856 r. (Dz.P. t. L, Nr 153) zmniejszono radykalnie opłaty paszportowe. Odtąd za każdy paszport, niezależnie od ilości wymienionych w nim osób, pobierana była opłata *po rubli srebrnych pięć za każde półrocze, rubli srebrnych dziesięć za rok, rubli srebrnych piętnaście za półtora roku i tak dalej* (art. 2)⁵⁰.

Nowe zasady udzielania paszportów znalazły się w uchwale Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 19 stycznia 1868 r.⁵¹ Zgodnie z uchwałą tryb wydawania dokumentów w Królestwie został ujednoczony z zasadami panującymi w Cesarstwie, a więc paszporty wydawali: gubernatorzy w guberniach i oberpolicmajster w Warszawie, po uprzednim porozumieniu z właściwą żandarmerią. Otrzymywanie paszportów przez mężczyzn ulegało różnym ograniczeniom ze względu na obowiązek służby wojskowej. Stosownie do art. 436 rosyjskiej ustawy o paszportach (*Zbiór praw*, t. XIV, 1857)⁵² pozwolenie na wyjazd zagraniczny dzieci płci męskiej w wieku od 10 do 18 lat uzależnione było od decyzji cara („Najwyższej decyzji”). Postanowienie to zostało rozszerzone w Królestwie Polskim w ten sposób, iż – zgodnie ze *zdaniem* Rady Państwa z 14 października 1874 r.⁵³ – w ogóle zakazano wyjazdów zagranicznych przed ukończeniem 20 roku życia. Jeśli zaś chodzi o formę dokumentów, podlegała ona także różnym zmianom⁵⁴.

Przepisy karne odnośnie przestępstw paszportowych zawierał Kodeks kar głównych i poprawczych z 1847 r. w art. 650–660⁵⁵. Za podrobienie pasz-

⁵⁰ Opłaty ulegały w następnych latach zmianom. Przykładowo zacytować możemy ukaz z 28 czerwca 1900 r. *O ustanowieniu opłaty dodatkowej od paszportów zagranicznych na rzecz Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża*, zgodnie z którym oprócz opłaty za paszport wynoszącej 10 rubli, pobierać należało dodatkowo 5 rubli za każde półrocze ważności paszportu (z przeznaczeniem na rosyjski Czerwony Krzyż). *Zbiór praw obowiązujących w Guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, t. XXXII: 1900, półrocze drugie, Wydawnictwo S. Godlewskiego, Warszawa 1903, s. 337 i nast. Ponownie, pięć lat później, ukazał się ukaz z 21 stycznia 1905 r. *O czasowym podwyższeniu opłaty od paszportów zagranicznych na rzecz Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża*, mocą którego wyżej wspomnianą opłatę dodatkową do paszportu w wysokości 5 rubli podwyższono do 10. *Zbiór Praw Królestwa Polskiego za wiek XX*, t. IX: 1905, półrocze pierwsze, Wydawnictwo S. Godlewskiego, Warszawa 1906, s. 22–25.

⁵¹ A. Okolski, op. cit., s. 34.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Wydawane w początkach XX wieku paszporty do wyjazdu za granicę (*Заграничнии паспортти*) zawierały 24 strony. Część rubryk do wypełnienia opisanych były w językach rosyjskim, niemieckim i francuskim. Na pierwszych stronach znajdowały się dane odnośnie posiadacza wraz z jego podpisem. Na stronie 15 wbijano stempel o wyjeździe i powrocie z zagranicy, natomiast na 17 potwierdzenia odnośnie odprawy celnej. Na stronie 21 umieszczone zostały postanowienia o paszportach zagranicznych, a na stronach od 22 do 24 – wyciąg z przepisów dotyczących bagaży pasażerskich.

Ponadto, niezależnie od wyżej przedstawionych regulacji, w Królestwie obowiązywał przymus paszportowy wewnątrz kraju. Jego zasady regulowało między innymi postanowienie namiestnika z 1867 r. „Dziennik Warszawski” Nr 22 z 1867 r. A Okolski, op. cit., s. 35.

⁵⁵ Dział ósmy *O przestępstwach i wykroczeniach przeciw publicznemu porządkowi i urządzeniom policyjnym*, rozdział III *O naruszeniu publicznej spokojności i porządku oraz zabez-*

portu (lub karty pobytu) bądź zmianę nazwiska posiadacza w oryginalnym dokumencie groziła kara zesłania na Syberię, a w stosunku do osób podlegających karom cielesnych – chłosta oraz kara od roku do dwóch lat *poprawczych aresztanckich rot* (art. 650). Zesłanie *do odległych gubernij, oprócz syberyjskich* oraz kary na wolności groziły również za podrobienie innych danych w paszporcie oraz używanie sfałszowanego dokumentu (art. 651), wywiezienie za granicę osób innych niż wymienione w paszporcie (art. 652) oraz w kilku kazuistycznie wymienionych wypadkach. Odpowiedzialności podlegały także osoby upoważnione do wydawania paszportów, które zaniedbały swe obowiązki w zakresie *należytego sprawdzenia, czy osoba karty żądająca ma prawo do otrzymania jej od nich*, a także *za wydawanie kart takowych bez zachowania prawideł i form na sporządzenie ich przepisanych* (art. 655)⁵⁶. W Kodeksie Tagancewa zagadnienia m.in. fałszowania paszportów dotyczyły przepisy części XXI *O fałszu*.

VI. Próby reformy rosyjskiego systemu emigracyjnego. Analizując kwestie swobody wychodźstwa w Królestwie Polskim nie od rzeczy będzie wspomnieć o projektach reform rosyjskiego systemu emigracyjnego. Zmieniające się warunki życia, w tym pogłębiający się kryzys ekonomiczny rodzący w konsekwencji masowe wychodźstwo zarobkowe – także z ziem Królestwa – powodowały konieczność zmiany nastawienia państwa wobec problemu emigracji. Świadczą o tym podejmowane próby reformy anachronicznego prawa emigracyjnego, które miały na celu dostosowanie obowiązujących rozwiązań prawnych do faktycznych warunków początku XX wieku. Była już mowa o Kodeksie Tagancewa z 1903 r., stąd niżej pominiemy kwestie prawa karnego.

pieczających je przepisów, oddział V O tulactwie i włóczęgostwie oraz o naruszeniu przepisów o paszportach i innych kartach pobytu, II. O naruszeniu przepisów o paszportach i innych kartach pobytu.

⁵⁶ W przededniu pierwszej wojny światowej tak oceniano w Galicji obowiązujący w Rosji system paszportowy: *Przymus paszportowy zdołał się utrzymać do obecnych czasów zaledwie w tych państwach, które nie tylko pod względem swego geograficznego położenia, lecz także swą cywilizacją i porządkami administracyjnymi najbliższej stoją Azji. Do państw tych należą Rosja i Turcja. Wielkie państwo rosyjskie zamknięte jest stale na kłódkę, a kluczem ma być paszport. Bez specjalnego paszportu żaden obywatel nie ma prawa opuszczać granic monarchii, bez paszportu nie ma wstępu do niej żaden cudzoziemiec. Uzyskanie zaś paszportów zagranicznych jest dla rosyjskich poddanych połączone nie tylko ze znacznym wydatkiem, ale także ze stratą czasu (...). Wobec tego więc, że zdobywanie klucza dla wielu osób stało się zbyt kosztownem i kłopotliwym, postarano się o wytrychy. Wytrychy te, otwierające rosyjską rogatkę graniczną, stały się z biegiem czasu tak rozpowszechnione i różnolite, że przymus paszportowy okazał się pod każdym względem chybionym i nie wiodącym do celu. Osoby bowiem, biorące udział w ruchu rewolucyjnym, przeciwko którym przymus ten był skierowany, mają liczne sposoby, by go skutecznie obchodzić (...). Przymus więc paszportowy spadł całym swym ciężarem głównie na barki wychodźców zarobkowych i młodzieży szkolnej, udającej się za granicę w celach naukowych. Urzędowa krytyka obecnego systemu paszportowego w Rosji, „Polski Przegląd Emigracyjny”, R. III, 1909. Nr 14.*

Wskutek napięć wewnętrznych w państwie car Mikołaj II zdecydował o przeprowadzeniu ograniczonych reform. Wyrazem tego było wydanie, począwszy od 1903 r., szeregu manifestów dotyczących *udoskonalenia porządku państwowego*⁵⁷. Ważniejszym z nich był manifest z 17 (30) października 1905 r. wydany po klęsce Rosji w wojnie z Japonią, a jeszcze podczas trwania rewolucji, zapowiadający *darowanie ludności niewzruszonych podstaw wolności cywilnej na zasadach rzeczywistej nietykalności osób, wolności sumienia, słowa, zebrań i związków*⁵⁸. Ten ogólny manifest nie zawierał jednak norm odnoszących się do swobody wychodźstwa.

Zmianę przyniosły dopiero *Zasadnicze prawa państwowe* wprowadzone ukazem z 23 kwietnia (6 maja) 1906 r.⁵⁹ Na mocy art. 34 (rozdział drugi *O prawach i obowiązkach poddanych rosyjskich*) każdy poddany rosyjski miał posiadać *prawo swobodnie wybierać miejsce zamieszkania i zajęcie, nabywać i zbywać majątek oraz wyjeżdżać bez przeszkód poza granice państwa*. Ograniczenia tych uprawnień mogły być dokonane tylko w drodze *specjalnych praw (особыми законами)*.

Podjęmowano także próby wprowadzenia w Rosji specjalnej ustawy emigracyjnej⁶⁰. Opracowany w 1906 r. projekt dopuszczał generalną możliwość wychodźstwa, za wyjątkiem wypadków przewidzianych w ustawie. Proponowane regulacje miały jednak na celu przede wszystkim ochronę emigrantów przed nadużyciami agentów i towarzystw okrętowych oraz popieranie rozwoju rosyjskiej żeglugi oceanicznej. Podczas obrad w powołanej do tego celu komisji wprowadzono w projekcie istotne zmiany, które zaowocowały, między innymi, opracowaniem norm zezwalających na legalną emigrację: *Rosyjscy poddani mogą przesiedlać się do innych krajów nie tylko na pewien czas, ale nawet na czas nieograniczony. Przesiedlający się z granic państwa rosyjskiego w inne, noszą nazwę emigrantów, ale nie tracą swego poddaństwa tak długo, dopóki nie otrzymają nowego*. Wychodźcy mieli ponadto otrzymać prawo do bezpłatnych paszportów⁶¹.

Nowa komisja wybrana w 1910 r. stanęła także na stanowisku ułatwiania wychodźstwa, jednak jedynie w stosunku do emigrantów opuszczających kraj przez porty rosyjskie i na rosyjskich okrętach. Natomiast zakazana została

⁵⁷ S. Godlewski, *Reforma konstytucyjna w Państwie Rosyjskiem*, Warszawa 1906, s. I, XXV–XXVII.

⁵⁸ Ibidem, s. 59.

⁵⁹ *Pierwszy rok Konstytucji w Państwie Rosyjskiem. Prawa, wydane w okresie czasu od 14 Stycznia 1906 r. do 5 Marca 1907 r. Dodatek do Tomu XI Zbioru Praw Królestwa Polskiego za wiek XX*, Wydawnictwo S. Godlewskiego, Warszawa 1907, s. 143 i nast.

⁶⁰ Poniższe rozważania według: *Projekt rosyjskiej ustawy emigracyjnej*, „Polski Przegląd Emigracyjny”, R. IV, 1912. Nr 7, s. 257–263.

⁶¹ Osobom opuszczającym kraj przez porty rosyjskie paszporty wydawane być miały przez administrację portu w ciągu 24 godzin, atoli jedynie wówczas, gdy nie zachodziły przeszkody ustawowe.

działalność agentów handlujących kartami okrętowymi kompanii zagranicznych. Nowy projekt poprzez rezygnację z pojęcia „emigranta” i zastąpienie go poprzez wyrażenie „udający się za zarobkiem za granicę” *de facto* wykluczał prawo legalnego wychodźstwa stałego. Jak tedy widać projekt nie gwarantował ochrony emigrantów, jednakowoż stanowił niewątpliwy postęp w prawnej regulacji wychodźstwa w Rosji. Powstaje wszak pytanie, czy nawet w razie przyjęcia tych nowocześniejszych rozwiązań, zostałyby one wprowadzone w Królestwie.

VII. Uwagi końcowe. Analizując prawną regulację wychodźstwa w Królestwie Polskim na przestrzeni stulecia (1815–1914), uwagę zwracać musi niezwykła surowość obowiązujących w tym zakresie norm. O ile formalnie obowiązująca Konstytucja z 1815 r. oraz Statut organiczny z 1832 r. gwarantowały obywatelom Królestwa w zasadzie nieskrępowane prawo do emigracji, to praktyka – zwłaszcza po upadku Powstaniu Listopadowego – dowodziła czegoś zupełnie odwrotnego. Potwierdza to choćby charakterystyczna cecha systemu prawnego Rosji i Królestwa aż do upadku imperium – umieszczenie norm odnośnie nieprawnego wychodźstwa w Kodeksach karnych.

Bez dyskusyjnie jest, iż rozwiązania rosyjskiego prawa emigracyjnego były środkiem represji skierowanym zwłaszcza przeciwko uczestnikom Powstań – obowiązujące normy stanowiły początkowo środek walki zwłaszcza z wychodźstwem spowodowanym zaszłością natury politycznej, a nie ekonomicznej. Oczywiście kary majątkowe miały na celu nie tylko sprawienie dolegliwości emigrantom, lecz przyczyniały się także do pomnożenia zasobów skarbu państwa. Jednak, jak wszystkie tego rodzaju kary, powodowały ruinę pozostałej w kraju rodziny, uderzały więc także w osoby trzecie. Sposób ich nakładania był zresztą nie do pomyślenia w państwie prawa. Przykładem niech będą choćby cytowane postanowienia Rady Administracyjnej z 1833 r.: pierwsze, nakazujące sekwestrację majątków wszystkich osób wyszłych z kraju po 1 stycznia 1831 r. (co stanowiło preludeum do mającej nastąpić później konfiskaty) oraz drugie, mocą którego unieważnione zostały wszelkie umowy względem majątków (ulegających sekwestrowi albo konfiskacie) sporządzone przez osoby niekorzystające z amnestii i emigrujące⁶². Przyjęcie tego „prawa” stanowiło naruszenie fundamentalnej zasady *lex retro non agit*, nie wspominając o postanowieniach odnośnie konfiskaty z Konstytucji z 1815 r. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt, iż podstawę większości sankcji stanowiły akty administracyjne. Nie będzie tedy, jak sądzę, przesady w twierdzeniu, iż te i inne rozwiązania obowiązujące w Królestwie stanowiły zaprzeczenie istoty praworządności.

⁶² Jedynie zastanawiać się można, jak w praktyce rozwiązywano sytuację, w której nastąpiła sprzedaż majątku (lub jego części) na mocy umowy pomiędzy osobami fizycznymi, a następnie państwo (na mocy później wydanych norm!) majątek ten zajmowało i konfiskowało. Naruszane wtedy mogły być prawa osób trzecich.

Mimo surowego systemu prawnego wybuch „epidemii emigracyjnej” u schyłku XIX wieku nie ominął także Królestwa⁶³. Jak wiadomo, choć teoretycznie można było uzyskać zgodę władz na wychodźstwo, to w praktyce, na skutek skomplikowanych i kosztownych procedur, granaczyło to z niemożliwością. Pozostawały wtedy w odwodzie inne możliwości – a więc nielegalne opuszczanie kraju bez względu na konsekwencje. W wypadku ubogich chłopów konfiskata majątku nie była z pewnością tak dotkliwa, zresztą powszechna była wyprzedaż całego mienia przed wyjazdem z ojczyzny. Nie bez znaczenia jest fakt, iż przewidziane w Kodeksie karnym oraz ustawie wojskowej kary dla nielegalnych wychodźców przyczyniały się do obawy przed ewentualnym powrotem do kraju, a zatem miały wpływ na rozwój wychodźstwa stałego. Oczywiście nie można zapominać o powszechnie znanej prawdzie, iż zakazy emigracyjne były „łagodzone” poprzez powszechną w Cesarstwie Rosyjskim korupcję.

Jak tedy widać, ewolucja prawnej regulacji wychodźstwa w Królestwie Polskim przebiegała w odwrotnym kierunku, niż w innych państwach europejskich, gdzie początkowo obowiązujące surowe normy zakazujące emigracji z czasem zastąpione zostały przez rozwiązania liberalne – w zasadzie jedynym ograniczeniem wychodźstwa stał się obowiązek służby wojskowej⁶⁴.

⁶³ Na temat emigracji z ziem polskich pod panowaniem rosyjskim zob. np. B. Koskowski, *Wychodźstwo zarobkowe włościan w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1901, B. Wasiutyński, *Ruch wychodźczy z Królestwa Polskiego*, [w:] IV. Zjazd Prawników i Ekonomistów Polskich. Referaty, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”, R. VII: 1906, K. Groniowski, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864–1918)*, [w:] A. Pilch (red.), *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, Warszawa 1984, s. 196–251.

⁶⁴ *Gdy nowoczesne państwa prawne uznały podmiotowe prawo emigrowania dlatego, że cel państwa na to pozwala i owszem nawet zaleca, potrzebę i możliwość pewnych ograniczeń tego prawa wskazuje również cel państwa. (...) Tę wyjątkową naturę ma dziś tylko ograniczenie wolności emigrowania przez obowiązek służby wojskowej i to tylko w niektórych jej fazach, wyraźnie przez ustawę oznaczonych. (...) Ten odrębny charakter ograniczenia wolności emigrowania przez obowiązek służby wojskowej sprawił, że prawa pozytywne poszczególnych państw tylko to ograniczenie wyraźnie podają.* R. Battaglia, *Zarys systemu nowoczesnego prawa emigracyjnego*, Lwów 1897, s. 19–21. Zgodnie z art. 4 austriackiej ustawy zasadniczej *O powszechnych prawach obywateli państwa* z 21 grudnia 1867 r. ze strony państwa wolność wychodźstwa ograniczona została jedynie obowiązkiem służby wojskowej. Por. G. M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa...1832–1914*, op. cit., s. 180. Takie rozwiązanie wprowadzono już w art. 11 Konstytucji z 31 stycznia 1850 r. w Prusiech. *Konstytucja pruska, przyjęta przez króla pruskiego i obiedwie izby*, Poznań 1850; *Najstarsze konstytucje z końca XVIII i I połowy XIX wieku*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył P. Sarniecki, Warszawa 1997, s. 197. Tytułem uzupełnienia dodać należy, iż R. Battaglia tak przedstawiał system emigracyjny panujący w Rosji: *Emigracja nieprawna z państw, w których istnieją powszechne zakazy emigrowania, pociąga za sobą liczne, bardzo dotkliwe skutki karne, objawiające się i w dziedzinie prawa cywilnego. Powoduje ona utratę godności, urzędów, orderów, stopni akademickich i szlacheckich, utratę zdolności nabywania własności i dziedziczenia, wreszcie utratę zdolności zarządu własnym majątkiem (...); emigracja nieprawna ściąga na wychodźcę kary wolnościowe i kary pieniężne, które mogą dojść do rozmiarów nawet konfiskaty całego lub części majątku. Postę-*

Sam proces zmian w ustroju Królestwa Polskiego tak oceniał S. Kutrzeba⁶⁵: *Dziwny widok przedstawia linia rozwoju Rosji i tej Polski, która z nią w r. 1815 została złączona. Stała ta Polska od Rosji o tyle wyżej: miała konstytucję, sejm, lepiej od niej zorganizowane władze i sądy, wyższe gatunkowo prawo, dużo silniej rozwinięte i więcej warte szkolnictwo. Poodbierano to Polsce, aż stanęła na tym niższym poziomie, na którym w rozwoju społecznym i państwowym stała o wiek od niej spóźniona Rosja.* Spostrzeżenia te potwierdza także prawny porządek wychodźstwa obowiązujący w Królestwie. Od chwili wprowadzania w nim rozwiązań rosyjskiego systemu prawnego stawał się on tak anachroniczny, jak cały ustrój *samodzierzawia* istniejący w zasadzie do upadku imperium rosyjskiego.

powanie w takich razach jest albo zwyczajne sądowe, albo nadzwyczajne, polityczne, i rozpoczyna się zwykle po bezskutecznym upływie terminu, przeznaczonego na powrót w edykcje, do tego wzywającym. Podobny stan prawny jest dziś w mocy jedynie w Rosji (...). R. Battaglia, op. cit., s. 77–78.

⁶⁵ S. Kutrzeba, op. cit., s. 52.